

**Національна академія педагогічних наук України
Інститут вищої освіти**

**ВИЩА ОСВІТА ЯК ФАКТОР ПОДОЛАННЯ ЦІННІСНОГО
РОЗКОЛУ В УКРАЇНІ**

Монографія

Київ

2014

УДК 378:316.723+ 314.15(477)

*Друкується за рішенням вченої ради
Інституту вищої освіти Національної академії педагогічних наук України
(протокол № 10/4 від 25 грудня 2014 р.)*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Т.А. Жижко, доктор філософських наук, професор, професор кафедри управління, інформаційно-аналітичної діяльності та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

К.В. Корсак, доктор філософських наук, професор, завідувач відділу теорії і методології природничої та інженерної освіти Інституту вищої освіти НАПН України

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ:

*Т.В. Андрущенко, В.Ф. Баранівський, О.І. Бульвінська, М.В. Єзупов, В.В. Зінченко,
М.П. Лукашевич, Н.М. Невмержицька, В.І. Рябченко, З.Ф. Самчук, В.М. Ткаченко,
О.В. Уваркіна, Н.А. Фіалко, Л.М. Червона*

Вища освіта як фактор подолання ціннісного розколу в Україні: монографія (рукопис) / авт. кол.: З. Самчук (керівник), Т. Андрущенко, В. Баранівський, О. Бульвінська та ін. – К., 2015. – 377 с.

ISBN 978-966-1557-42-9

У колективній монографії здійснено системний аналіз причинно-наслідкових зв'язків ціннісного розколу як соціокультурного феномену. Досліджено особливості й закономірності ціннісних протиріч на рівні суспільної свідомості України. Окреслено ієрархію чинників, які визначають «градус ціннісної напруги» в сучасному українському суспільстві. Концептуалізовано суспільне покликання вищої освіти як інтеграційно-ціннісного капіталу України в контексті основних детермінант розвитку українського суспільства на оглядову перспективу.

Текст монографії подано в авторській редакції.

© Інститут вищої освіти
НАПН України, 2014
© Колектив авторів, 2014

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ІДЕЙНО-СВІТОГЛЯДНІ ЗАСАДИ ПОДОЛАННЯ ЦІННІСНОГО РОЗКОЛУ (З.Ф. Самчук)	8
РОЗДІЛ 2. СПІЛЬНІСТЬ ІСТОРИЧНОЇ ДОЛІ: РОЗПАЛАСЬ СУВ'ЯЗЬ ЧАСУ (В.М. Ткаченко)	97
РОЗДІЛ 3. ЦІННІСНИЙ РОЗКОЛ У СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ (М.П. Лукашевич)	133
РОЗДІЛ 4. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ ОПЕРУВАННЯ ПРОБЛЕМАТИКОЮ ЦІННІСНОГО РОЗКОЛУ	167
4.1. Системний підхід в аналізі феномену ціннісного розколу (О.В. Уваркіна).....	168
4.2. Світоглядно-компетентенісний підхід як засіб подолання ціннісного розколу (В.І. Рябченко).....	198
РОЗДІЛ 5. ЦІННІСНИЙ РОЗКОЛ ЯК ВИКЛИК ДУХОВНІЙ СФЕРІ СУСПІЛЬНОГО БУТТЯ	229
5.1. Освіта як чинник духовної безпеки України (В.Ф. Баранівський).....	230
5.2. Становлення ідентичності як ціннісної основи світогляду сучасної вітчизняної вищої школи (М.В. Єзупов).....	251
5.3. Свідомість студентської молоді як чинник подолання цивілізаційно-ціннісного розколу в Україні (Н.М. Невмержицька).....	260
5.4. Гуманітаристика як ціннісна система (Н.А. Фіалко).....	268
РОЗДІЛ 6. СУЧАСНІСТЬ НА ТЕРЕЗАХ ЦІННІСНИХ ПРОТИРІЧ	279
6.1. Ціннісний контекст системних суспільних трансформацій і громадянської інституалізації в Україні в умовах глобалізаційних процесів (В.В. Зінченко).....	280
6.2. Роль вищої освіти у формуванні цивілізаційних інтенцій молодих громадян у сучасній Україні (Т.В. Андрущенко).....	327
6.3. Вища освіта в контексті інформаційного суспільства: специфіка вимог і змін (ціннісний аспект) (О.І. Бульвінська).....	349
6.4. Основні освітні тенденції в сучасному світі (Л.М. Червона).....	360
ВИСНОВКИ	373

5.4. ГУМАНІТАРИСТИКА ЯК ЦІННІСНА СИСТЕМА

На слові «гуманізм» все ще лежить тавро смислової дезорієнтації. Іноді здається, що воно взагалі безглузде, просте коливання повітря, *flatus vocis*. Жажлива плутанина спостерігається і в результаті некритичного вживання термінів *гуманізація* і *гуманітаризація*. Це тим більше прикро, що зазначені поняття претендують на звання концептів – тобто відправних точок світоглядної концептуалістики. Та сума схоластики, яку за інерцією продовжують по-блюзнірськи називати гуманітарною наукою, вже підійшла до критичної межі, котра на сучасну пору ознаменувалася практично цілковитою розгубленістю щодо глибинних питань смислу, доцільності, мети й засобів їх досягнення.

Теоретичною базою гуманізму вважається *гуманітаризм* – сукупність знань, котрі досліджують і формують людину як особистість. Як зауважив М. Гайдеггер, «*humanum* всередині слова «гуманізм» вказує на *humanitas*, на сутність людини. «Ізм» підводить до думки, що сутність людини слід брати в субстанційному форматі»⁷¹. Справжній гуманізм вбачає глибинну цінність людини не в родовому, соціальному або взагалі в будь-якому типологічному аспекті, а навпаки – в особистісній автентичності людини, в її унікальності, неповторності й адекватності самій собі, позбавленій світоглядних, ціннісних, етичних і т.п. нашарувань зовнішнього середовища.

Ці нашарування соціальної нормативності в цілому здійснюють ментально дегенеративний і неврастенічний (чи навіть психопатологічний) вплив на індивіда, позбавляючи його зв'язків із самим собою, зі своїм духовним корінням, з фундаментальними архаїчними структурами власної свідомості. В результаті людина або втрачає опорні (кодифікаційні) точки індивідуальної неповторності й унікальності, або – частіше за все – стає певною мірою шизофреніком, чия свідомість розщеплюється і функціонує в площинах декількох реальностей, по черзі або навіть одночасно обслуговуючи і відповідаючи на запити як власного світовідчуття, так і запозичених ззовні нормативів, канонів і стереотипів.

Соціально-філософське бачення людини багато в чому парадоксальне: з одного боку, людська істота залишається майже *tabula rasa* з точки зору епістемології, з іншого, – вона не лише об'єкт, а й суб'єкт соціальної дійсності, процесуальності, динаміки. З цього приводу В. Новіков зауважує: «Сучасна гуманітарна думка тоне в багатослів'ї, зовсім не відчуваючи меж між головним та другорядним, новим та вже відомим, суттю та порожніми фразами. Спільна властивість всієї світової культури останньої чверті ХХ століття – *екстенсивність*. Сьогодні у цілому світі важко знайти духовних лідерів, інтелектуальних сміливців, винахідників нових систем. Філософами називають себе в основному позери і фразери. **Якщо ти справді філософ, то скажи, яким є твоє нове слово про світобудову і людину**»⁷². І далі: «Наша академічна словесність гострих питань порушити не в змозі – вона або топчеться в безсюжетних абстрактних міркуваннях, або вибудовує сухі, байдужі до реалій дійсності фантазії. Сьогодні вкрай необхідна нова сміливість – сміливість виразності, підкріплена мобілізацією всіх внутрішніх ментально-емоційних ресурсів»⁷³.

Якщо пріоритетом *раціонального, світського* гуманізму є людиноцентризм, людина як центр світу, а оптимум її буття сприймається як мета суспільного розвитку, то *ірраціональний, теологічний* гуманізм надає людині шанс наблизитися до Бога засобом морального вдосконалення й дотримання релігійних догматів («поводься з іншими так, як бажав би, щоб вони поводитися з тобою»). Минуло століття відтоді, як К.-Г. Юнг сформулював тривожний діагноз буття людства: «Великі світові релігії охоплені анемією... Наше теперішнє життя підкорене псевдобогу, ім'я якому – інтелект. Він – найбільша і найсумніша ілюзія. Сучасна людина стоїть перед гірким фактом

⁷¹ Heidegger M. Über den Humanismus. – Frankfurt-m-Main: Suhrkamp, 1975. – S. 30. (317 s.).

⁷² Независимая газета. 14 мая 2009 г. – С. 9.

⁷³ Независимая газета. 14 мая 2009 г. – С. 9.

неспроможності великих релігій і філософських учень запропонувати настільки натхненну й захоплюючу ідею, котра принесла б заспокоєння – таке необхідне й жадане в епоху загрозливих небезпек»⁷⁴.

Зрештою, і в наш час наведена діагностика не втратила своєї адекватності суспільним реаліям: «Засобом лише науки неможливо вибудувати живий і цілісний світогляд, оскільки в його творенні окрім розуму обов'язково беруть участь ще й ірраціональні елементи почуттів – зокрема, серце»⁷⁵. Це треба визнати хоча б тому, щоб потім ми не розводили руками – мовляв, все знайшли, а Людину згубили. Прикро буде. Щоправда, прикрість у даному разі варто визнати недостатнім аргументом, тому підніmemo каузальну планку дещо вище: це виявиться показником помилковості вибору стратегічного напрямку соціально-філософських зусиль.

Ціннісна основа духовності – це не голий теоретизм, а індивідуально виражена прийнятність, особиста визначеність того, без чого жити не можна. Цінності розпредмечуються людиною, стаючи надбанням її почуттів і розуму, а духовна праця постає процесом руху задля досягнення кінцевої мети – осягнення індивідуальних смислів, становлення гармонії в суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних відносинах.

Як слушно зазначав Абрам Фет, «Гуманістична система цінностей відводить пріоритетне значення людській особистості, розуміючи її щастя як задоволення всіх фізичних і духовних потреб людини та створення умов для його всебічного розвитку. Сутність цього формулювання становить свобода в двох її аспектах – статичному і динамічному. У першому значенні це *свобода бути*, що забезпечується правами людини і умовами існування; у другому значенні це *свобода ставати*, тобто наявність в суспільстві динамізму, який скеровує і спонукає людину прагнути цільових пріоритетів своєї культури, змінюючись при цьому і змінюючи свою культуру»⁷⁶.

Соціальні й гуманітарні науки «вбачають у людині суттєвою саме її вмотивованість цінностями, однак соціальні науки цікавляться людиною не стільки як самодостатньою особистістю, скільки як учасником надіндивідуальних соціальних процесів, передусім системних та інституційних. На нашу думку, саме гуманітарні науки концентрують увагу на ціннісній структурі особистості загалом, а не лише на ціннісній природі мотивації її поведінки. Відповідно, загальну позицію гуманітарних наук представляє філософсько-антропологічний ракурс розгляду проблеми цінностей, а наук соціальних – соціально-філософський ракурс»⁷⁷.

В умовах наростання світоглядної дезорієнтації суспільної свідомості, коли соціальна енергія все більше спрямовується на процес мобілізації внутрішніх адаптивних здібностей, за обставин посилення апатії і деморалізації значної частини суспільства виникають істотні труднощі з адекватним осмисленням ситуації, що склалася, а також з генеруванням щодо неї раціональних ціннісних орієнтацій.

Втрата звичних орієнтирів, різка диференційованість суспільної свідомості призводять до непослідовності й непередбачуваності поведінки як окремого індивіда, так і значних мас населення. З'являється реальна можливість її різкої зміни під впливом випадкових факторів. Місце системи «установка/дія» зайняла інша система, в основі якої лежить діаметрально протилежне ставлення – «дія/установка». Це призводить до ситуації, в якій частина суспільства з неусталеною системою ціннісних орієнтацій постає

---

⁷⁴ Юнг К.Г. К вопросу о подсознании // Юнг К.Г., Франц М.-Л. фон, Хенденсон Д.Л., Якоби И., Яффе А. Человек и его символы. – М.: Серебряные нити, 1997. – С. 99. (368 с.).

⁷⁵ Булгаков С.Н. Иван Карамазов в романе Достоевского «Братья Карамазовы» как философский тип // О великом инквизиторе: Достоевский и последующие. – М.: Молодая гвардия, 1991. – С. 206. (270 с.).

⁷⁶ Фет А. И. Инстинкт и социальное поведение. Второе издание, исправленное и дополненное. – Новосибирск: 2008. [Электронный ресурс] // Центр гуманитарных технологий. <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/6759>.

⁷⁷ Бойченко М. Основні парадигми розвитку системи вищої освіти // Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів: / [авт. кол.: В. Андрущенко (керівник), М. Бойченко, Л. Горбунова, В. Лутай, та ін.] – К.: Педагогічна думка, 2011. – С. 30. (320 с.).

потенційно «вибуховою масою», яку може привести в рух порівняно незначний – випадковий чи кон'юнктурний – імпульс.

Особисті проблеми і соціально-політичні перетворення змушують багатьох людей переосмислювати інтереси (а ціннісні орієнтації – це відображення фундаментальних інтересів), знаходити нові точки світоглядного відліку в потоці індивідуального і суспільного буття. Руйнівний вплив на особистість справляє не стільки кризовий стан суспільства, скільки той факт, що в людей виникають труднощі зі знаходженням цінностей, які стимулювали б до аксіологічно й екзистенційно прийняттого цілепокладання їхньої життєдіяльності.

Консолідація суспільства, вироблення раціональної соціальної технології, ефективних механізмів вирішення найгостріших протиріч і виходу з кризових ситуацій багато в чому залежать від розв'язання проблеми генезису ціннісних орієнтацій (формування ефективної системи цінностей). Розробка зазначених питань актуальна насамперед тому, що адекватне і комплексне уявлення про причини появи, існування і відтворення ціннісних орієнтацій, їх змісту, значення і характеру достеменно необхідне при визначенні й обґрунтуванні економічної, соціальної та культурної політики.

Світ цінностей: його природа і зміст. Єдність антропологічного і соціального в світі цінностей. Усебічне розуміння розвитку соціуму і людини як особливого феномену буття неможливе без осмислення ціннісної складової їхнього існування. Цінність – ключове поняття аксіології, зведене в ранг філософської категорії Г. Лотце в 60-х роках XIX століття. Незважаючи на порівняно недавню історію, проблема дослідження соціально-онтологічного статусу цінності вже ввійшла до переліку філософських проблем, що викликають постійний інтерес.

Актуальність окресленого дослідницького аспекту визначається багатьма обставинами. По-перше, дослідження цінностей становить один з найважливіших предметів філософського аналізу. Системне розуміння категорії цінності визначає статус аксіології як самостійної філософської науки, що має соціально-філософські, онтологічні та гносеологічні основи. Вивчення цінностей і принципів їх існування в рамках аксіології спонукає до розуміння особливої форми узагальнення соціального досвіду і особливостей індивідуального існування в суспільстві.

По-друге, актуальність теми визначається суперечливістю трактувань даної проблеми. Досі не існує загальноприйнятого визначення поняття «цінність». Впродовж тривалого часу цінності розглядалися в руслі протиставлення пізнавальним явищам. Це зумовило допустимість ірраціонального трактування цінностей, гіпостазування специфіки ціннісних феноменів. Універсальність впливу цінностей на життя людини вимагає, щоб вони були не «попутнім», а самостійним предметом філософського дослідження. Подолання дуалізму пізнавального та ціннісного робить актуальним науково-теоретичний аналіз цінностей.

По-третє, звернення до даної теми обумовлено протиріччями, що існують у рамках самої аксіології. Воно виражається в зведенні різних видів цінностей або до особистісних цінностей-переживань, або до цінностей-норм, що призводить до втрати цінності в якості загального поняття. Всебічний соціально-онтологічний аналіз цінностей вимагає з'ясування природи цінностей, яка не залежить від їх змістовних відмінностей, обґрунтування єдності індивідуально-особистісних та суспільних нормативно-сміслових характеристик існування цінностей.

Поява загальнофілософського поняття цінності історично відноситься до епохи Нового часу, коли філософи були захоплені переважно проблемою наукового методу. Це змістило ціннісну проблематику в сферу гносеологічних досліджень. Щоправда, вже в античних і середньовічних філософських теоріях (Платона, Аристотеля, стоїків, Августина) ми знаходимо онтологічні моделі цінностей, які слугували базовою інтенцією багатьох аксіологічних визначень сучасності.

Особлива заслуга у вивченні ціннісних явищ належить І. Канту. Він поставив питання співвідношення пізнавального та ціннісного (теоретичного та практичного розуму), де провідна роль відводилася останньому. Окрім визнання істотних відмінностей між теоретичною та практичною сферами розуму, розгляд І. Кантом цінностей не дає можливості визначити їх єдину природу, поняття цінності використовується Кантом насамперед у його етичному вченні й естетиці. Разом з тим Кант продемонстрував загальні передумови дослідження цінностей: когерентність цінностей людини, ідея активності розуму в ціннісному відношенні. Він чітко позначив основні підходи до цінностей, успадковані в класичних теоріях цінності.

В класичному трактуванні проблеми цінностей ми можемо виявити два основні її різновиди, які розглядають природу цінностей в рамках протиставлення цінностей як трансцендентної реальності та цінностей як елемента реальності суб'єктивної. Розгляд ціннісного ставлення як носія трансцендентних основ буття стало першим варіантом класичного тлумачення цінностей. Розпочату Платоном традицію об'єктивно-онтологічного розуміння цінностей в аксіології відображає неокантіанська теорія цінностей. Особливо виразно вона сформульована в працях представників Баденської школи (В. Віндельбанда та Г. Ріккерта). Філософію, на їхню думку, повинні цікавити оцінки-норми, загальнозначущі й вічні правила, що мають абсолютний сенс.

Неокантіанство розглядає аксіологію як елемент теорії пізнання, при цьому міцно і надовго пов'язуючи поняття цінності з ідеалістичним світоглядом, розглядаючи цінність як поняття, що позначає гідність духовного буття людини й не належить до світу дійсності. Пізніше на аналогічних світоглядних основах були створені нові аксіологічні теорії, ієрархічні системи цінностей, однак уже в рамках феноменологічних установок, – аксіологічні теорії М. Шелера та М. Гартмана. Виступаючи з позицій емоційного апіоризму і відстоюючи об'єктивно-ідеалістичне тлумачення цінностей, Шелер встановив незалежність цінностей від суб'єкта й акта відчуття, а Гартман застосував феноменологічний метод при створенні «нової онтології». Об'єктивно-онтологічні системи зберігають в аксіології традицію класичної метафізики, вибудовуючись на визнанні особливого царства, яке застигло у власній досконалості й протистоїть мінливому земному світу.

На тих же класичних принципах розвивався розгляд цінностей у суб'єктивному варіанті, де вони виступали в якості характеристики буттєвої автономії людської особистості. В цьому випадку цінності розглядалися як показники індивідуалізації і суб'єктивізації реальності. Представники екзистенціалізму М. Гайдеггер, А. Камю, Ж.-П. Сартр повністю поділяють тезу суб'єктивності цінностей. Екзистенційна філософія, проголошуючи примат існування над сутністю, стверджувала суб'єктивність природи цінності через акт свідомого індивідуального вибору.

В числі суб'єктивістських тлумачень цінності також існувала група теорій, побудована на раціоналізації та гносеологізації ціннісних категорій. Їх характерна особливість – поширення гносеологічних категорій і методів на аналіз цінностей при збереженні поляризації суб'єкта та об'єкта. Примат наукового мислення і раціоналізм як установка класичної філософії в трактуванні цінностей відводили аксіологічні дослідження в специфічне русло: філософів цікавили не стільки філософський статус цінностей, скільки питання загальності й істинності оцінок. При цьому головним об'єктом філософського аналізу найчастіше були не цінності як особливі сутності, а оціночні судження.

Зведення науки про моральні та естетичні цінності до аналізу мови ціннісних суджень і визначення останніх як вираження почуттів суб'єкта породили цілий рух, який одержав назву аксіологічного емотивізму (Ч. Огден, А. Річарде); найбільш категоричним протиставленням ціннісних та пізнавальних суджень відрізнялися представники логічного позитивізму (Б. Рассел, Р. Карнап, Л. Вітгенштейн, А. Айер, Г. Рейхенбах). Близькі до зазначених теорій Д.Е. Мур і його послідовники Г.А. Прічард, Ч.Д. Брод, У.Д. Росс,

Е.Ф. Кері вважали добро особливою первинно непохідною якістю, внутрішньо властивою об'єкту-носію; а прагматизм (Ч. Пірс, У. Джемс, Дж. Дьюї) характеризувався відмовою від протиставлення чуттєво-емоційного та раціонального, «суб'єктоцентризмом» з акцентом на практичне життя людини і вольове начало особистості.

Таким чином, характерне для західної філософії останнього століття протиставлення сцієнтизму та антисцієнтизму негативно позначилося на аксіологічних дослідженнях, що виразилося у відсутності єдиного раціонального підходу до розгляду різних видів цінностей і абсолютизації окремих моментів їхнього існування. Особливості та специфіка розглянутого класичного трактування проблеми цінностей здійснюють істотний вплив на перебіг сучасних аксіологічних досліджень. Говорити про принципову помилковість названих вище класичних трактувань некоректно, оскільки відмічені в даних концепціях характеристики ціннісних явищ мають під собою певні підстави.

Теорії цінностей І. Канта, Ф. Ніцше, М. Шелера залишаються істотною підставою будь-якого аксіологічного дослідження. Йдеться лише про надмірну абсолютизації в їх рамках суб'єктивно-особистісного або об'єктивно-загального моментів цінностей. Зведення ціннісних феноменів до оціночних суджень або до безумовних духовних абсолютів спотворює уявлення про природу цінностей, звужує сферу аксіологічних досліджень, а часто і підміняє сам предмет аксіології на пізнавальну проблематику, що необхідно враховувати при використанні зазначеної філософської літератури.

Для вітчизняної філософії радянського періоду тривалий час було типовим уникнення поняття «цінність», непопулярного з огляду на його «буржуазне» походження. Проблеми загальної теорії цінностей стали об'єктом вітчизняної філософії порівняно пізно, починаючи з 60-х років. Специфічні аксіологічні поняття (цінність, оцінка, ціннісне ставлення, ієрархія цінностей) у філософії були відсутні з причини звуження сфери філософського знання до рамок історичного і діалектичного матеріалізму.

До початку 80-х років радянська філософія просунулася далеко вперед у вивченні різних аспектів проблеми цінностей, але становлення аксіології як самостійного філософського напрямку у вітчизняній філософії не відбулося. Це пояснюється, з одного боку, жорсткою установкою на протиставлення матеріальних явищ духовним з обов'язковим доказом вторинності останніх. Дана позиція не дозволяла повністю розкрити сутність нормативного аспекту буття цінностей, статус їх як носіїв соціальної традиції, як основи духовного розвитку особистості. Більше того, в багатьох дослідженнях даний аспект взагалі ігнорувався, що зайвий раз підтверджувало антибуржуазний характер вітчизняної теорії цінностей радянського періоду. Не меншої шкоди аксіології приносило слідування принципам соціального детермінізму та історизму в розгляді ціннісних явищ, які не відображають всієї специфіки аксіологічного ставлення до дійсності.

Істотна теоретична складність полягала в тому, що праці класиків марксизму не відзначались виразністю підходів до ціннісних явищ. Єдиним розробленим питанням була теорія вартості К. Маркса, але можливості її застосування до аналізу інших видів цінностей була обмежена. Класики марксизму не використали поняття цінності в етико-нормативному значенні. Крім того, сама марксистська концепція була яскравим прикладом класичної філософської традиції, а значить – успадкувала всі її недоліки. Перш за все це стосується гносеологізації багатьох філософських категорій, що зумовило розгляд статусу цінностей в традиційних для «класики» рамках об'єктивного-суб'єктивного. Вузкість теоретичного підходу доповнювалася строгими межами ідеології, що позначилося на уривчастості досліджень і обережності радянських авторів в трактуваннях проблеми цінностей.

Марксистська філософія включає чимало праць з даної проблематики (В. Блюмкіна, О. Дробницького, А. Здравомислова, І. Нарського, В. Тугаринова). Найбільший внесок зробили фахівці з етики (Л. Архангельський, В. Блюмкін, О. Дробницький та інші). Не менш важливими для розуміння цінностей виявляються праці з естетики, які становлять всебічний аналіз прекрасного, інших естетичних і

художніх цінностей. Особливості цінностей з позицій діалектики, логіки норм і оцінок розглядаються в працях А. Івіна, А. Уймова. В руслі соціальної філософії аналізується процес виробництва і поширення духовних цінностей. Серйозною основою для розвитку аксіологічних досліджень у сфері соціальної філософії послужили теоретичні надбання психології. У працях Л. Виготського, І. Кона, О. Леонтьєва, С. Рубінштейна дається всебічний аналіз активної ролі суб'єкта, спонукальні мотиви його дій, розглядається формування ціннісних установок, найбільша увага приділяється проблемі прийняття особистістю цінностей різних соціальних груп.

Аксіологічна проблематика «розкидана» практично по всіх філософських дисциплінах. Значне місце дослідження цінностей посідає в працях, присвячених філософському розгляду проблеми людини (Є. Бистрицького, П. Гуревича, М. Розова). Ці автори розглядають, як правило, окремі сторони соціально-антропологічного буття цінностей (їх зв'язок з потребами, історичний розвиток ціннісних уявлень, сутність окремих цінностей, їх роль у формуванні людини).

Тривалий час проблема соціально-онтологічного тлумачення цінності існувала у вигляді суджень про красу, добро, благо, свободу і т.п. Аналіз естетичних, моральних цінностей, звісно, не може підміняти собою аналіз цінності взагалі, але він може чимало дати для розуміння категорії цінність, оскільки істина, краса, добро – види цінностей. Початок утворення загального поняття цінності відноситься до Нового часу.

Теоретичними передумовами нашого дослідження є погляди зарубіжних дослідників проблеми цінностей І. Канта, Н. Гартмана, Дж. Мура, Ф. Ніцше, М. Шелера, а також В. Соловйова, М. Бердяєва, С. Франка, Н. Лоського, Б. Вишеславцева. Дані праці важливі для нас ще й тим, що аксіологічна проблематика там розглядається в тісному зв'язку з дослідженням сутнісних основ світу та розвитку суспільства. Аналогічний підхід ми бачимо в роботах Г. Вижлецова, М. Кагана, А. Леонтьєва і С. Рубінштейна. Діалектичний підхід до цінностей в нашій роботі спирається на праці А. Івіна, І. Нарського, Л. Столовича, А. Уймова; аналіз цінностей як феноменів людської життєдіяльності та основи суспільного розвитку – на праці О. Дробницького.

У класичному підході до цінностей людина відокремлюється від світу і протиставляється йому. Людина прирівнюється до свідомості, а об'єкт цінності розглядається як предмет відображення. В цьому випадку ціннісне ставлення стає співвідношенням суб'єктивного та об'єктивного. Поняття «суб'єктивне» пов'язується зі сферою духовного, зі свідомістю, властивою лише суб'єкту. З усієї сфери активного ставлення людини до світу «суб'єктивне» бере тільки момент ідеального, а поняття «об'єктивне» відноситься лише до дійсності, котра існує поза і незалежно від людської свідомості. Класичний підхід, таким чином, характеризує ціннісні явища однобічно.

Осмислення буття цінностей людини пов'язане передовсім з умовами її існування в навколишньому світі. Зміна природного і соціального світу призводить до зміни ціннісного світу людини. З одного боку, вплив соціуму на природу, її експлуатація, яка призводить до того, що зміст її справжньої значущості розмивається, замінюється в системі цінностей «сурогатними» утвореннями. З іншого боку, цінність особистості вимірюється не її власним буттям, «тим, чим є людина», а здатністю отримувати матеріальні блага. Так відбувається спотворення загальнолюдських цінностей.

Теоретичні дослідження цінностей дають можливість виявити основні причини кризового стану ціннісної системи суспільства. У сучасній ситуації назріла необхідність філософського осмислення проблеми цінностей на рівні індивідуальної суб'єкта. Дослідження онтологічного та гносеологічного аспектів розвитку системи цінностей людини дозволить об'єктивно розглянути процеси, що сприяють еволюції його ціннісного світу. Існують крайні тенденції у формуванні системи цінностей людини – це прагнення до задоволення матеріальних потреб на шкоду духовному розвитку і, навпаки, відхід у аскетизм для розвитку духовності та повна відмова від матеріальних благ.

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується посиленням тенденції споживацького ставлення до життя, переважання матеріальних цінностей над духовними. Домінування матеріально-споживчої тенденції у розвитку ціннісних орієнтирів людини спричинило утилітаризацію поняття «цінність», спотворення його істинного значення.

Вивчення системного буття цінностей індивідуального суб'єкта має істотне значення як для розуміння основних причин виникнення цієї тенденції, так і для осмислення основних факторів, що впливають на розвиток системи цінностей людини. Воно дає можливість створити цілісне уявлення про розвиток системи цінностей, виявити форми її організації, що впливають на становлення особистості в складних сучасних умовах.

Дослідження цінностей індивідуального суб'єкта важливе для розуміння буття людини в цілому. Цілісне уявлення про людину необхідне для гармонізації відносин людини та світу, формування світогляду особистості, здатної до творчої самореалізації. Таким чином, не викликає сумніву необхідність в дослідженні цінностей і засобів їх вибудовування в ефективну систему цінностей суб'єкта.

Впродовж усього існування філософії до проблем цінностей зверталось чимало філософів. Проте, уявлення про природу аксіосфери постійно змінювалося, поступово відбувалося усвідомлення складної природи цих феноменів.

У працях Ф. Бекона, Б. Спінози та інших дослідників цінності визначаються як «афекти душі», модуси особистості. Такий підхід дозволяє розглядати ці феномени як певну цілісність, виявляє найбільш загальні підстави для визначення їх буття, дає можливість досліджувати цінності на рівні не лише їх природи, а й буття людини, суспільства.

Істотний внесок у дослідження цінностей зробили західні мислителі. Це представники німецької класичної філософії Г. Гегель, І. Кант; неокантіанці В. Віндельбанд, Г. Ріккерт; феноменологи Г. Гуссерль, Н. Гартман, М. Шелер, представники «філософії життя» В. Дільтей, Ф. Ніцше. Їх дослідження дозволили скласти системне уявлення про цінності, що мають єдину основу – невід'ємну частину буття людини. Вони присвячені структуруванню та класифікації цінностей, побудові різних варіантів ієрархії цінностей.

Проблемі цінностей приділяли увагу Н. Лоський, Н. Бердяєв, Г. Флоровський. У працях цих мислителів аналізуються насамперед цінності духовного світу людини. Тут дослідницька інтрига зосереджена довкола осмислення загальнолюдських цінностей, їх духовного змісту як внутрішньої основи людського всеєдності.

Основоположники марксистської теорії оцінки К. Маркс, Ф. Енгельс, Г. Плеханов, В. Ленін розуміли цінності як явища суспільної свідомості. Послідовники цього напрямку О. Дробницький, В. Тугаринов та інші розглядають ціннісний світ суб'єкта крізь призму суспільних відносин. При цьому велика увага приділяється дослідженню цінностей соціальних груп, взаємозв'язку цінностей суб'єкта з цінностями суспільства, формуванню загальнолюдських ціннісних універсалій.

Для осмислення природи цінностей велике значення мають праці філософсько-психологічної спрямованості, в яких значна увага приділяється дослідженню психологічного аспекту формування цінностей у людини. Це роботи В. Франкла, З. Фрейда, Е. Фромма. Психологічне дослідження цінностей дозволило детально вивчити механізми їх виникнення при реалізації матеріальних і духовних потреб. Праці Л. Виготського і А. Леонтьєва допомогли осмислити процеси формування цінностей в особистісній структурі людини, виявити зв'язок між розвитком системи цінностей і діяльністю. Крім того, ці дослідження зробили значний внесок в осмислення місця і ролі цінностей в житті й діяльності людини.

Проблеми сучасної філософії цінностей представлені працями О. Гусейнова, Г. Вижлецова, М. Кагана, Б. Маркова, Н. Розова, М. Розіна. Ці роботи допомогли виявити філософсько-культурологічні підстави для класифікації цінностей, досліджувати

пропоновані системні моделі аксіосфери, систематизувати зарубіжний досвід досліджень проблеми цінностей. При осмисленні буття цінностей особливе значення мають праці, присвячені використанню системного підходу.

У вітчизняній літературі суперечка про природу цінностей мала свою специфіку, схилаючись до об'єктивності ціннісних явищ. При цьому об'єктивність виводилася з природних властивостей предметів або об'єктивності законів суспільного розвитку. В ході цих дискусій єдиної позиції вироблено не було. Позитивним результатом даних теоретичних суперечок стала точка зору, згідно з якою цінності слід розглядати крізь призму суб'єкт-об'єктного відношення. Це дозволяє інакше підійти до питання про природу цінностей. Але передовсім охарактеризуємо суб'єкт-об'єктне відношення.

Людина перебуває в об'єктивних відносинах з навколишньою дійсністю, різноманітною у своїх виявах. Філософія вивчає загальні ставлення людини до світу, є вченням про світ і людину як об'єкт і суб'єкт цих відносин. У філософській літературі немає однаковості при характеристиці кордонів суб'єкт-об'єктного відношення. В одних випадках воно безпосередньо пов'язується з аналізом людської діяльності, взятої у всій багатоманітності (такої позиції дотримуються К. Любутін, М. Каган), в інших – розглядається насамперед у гносеологічному аспекті (ця точка зору притаманна працям П. Копніна). Для нас більш прийнятна точка зору, згідно з якою суб'єкт – це конкретно-історичний носій практичної та теоретичної діяльності, спрямованої на оволодіння об'єктом.

За змістом проблема «суб'єкт-об'єкт» виходить далеко за межі гносеологічної проблематики. Поняття «суб'єкт» відноситься і до окремої особистості, і до суспільства як цілісності, котра містить як матеріальні, так і духовні аспекти життя. Поняття «об'єкт» пов'язано з дійсністю, яка входить в поле діяльності людини. В проблемі «суб'єкт-об'єкт» усвідомлюються не тільки закономірності пізнавальної діяльності, а й загальні принципи інтегральної активності людини. Суб'єкт пізнання – лише частина суб'єкта взагалі. Суб'єктом є вся людина як єдність матеріальних і духовних сторін. Співвідношення суб'єктивного та об'єктивного входить в рамки суб'єкт-об'єктного відношення, є однією з його сторін.

На підставі чого ми визначаємо суб'єкт і об'єкт відносин? М. Каган виділяє в якості ознак суб'єкта його активність, свідомість і наявність свободи дії, що реалізовується через свободу вибору. Результуючою властивістю суб'єкта, що включає в себе всі ці характеристики, є його унікальність. Можливо, критерій свідомості спрацьовує не завжди, оскільки часто людина діє несвідомо, інтуїтивно. А от вплив на об'єкт за будь-яких обставин є визначальною ознакою суб'єктності.

М. Каган в якості окремого ознаки суб'єкта виділяє також наявність свободи вибору, свободи дії. На наш погляд, вирішальна ознака суб'єкта – його активність. Свідомість же, цілепокладання, свобода вибору постають виявами активності. Об'єкт характеризує або пасивність, або реактивність, тобто просто здатність реагувати на зовнішні впливи. Зрештою об'єкт і суб'єкт визначаються за їх функціональними характеристиками. Суб'єкт може відноситися до самого себе як до об'єкта. Наприклад, при оцінці фізичних можливостей організм людини є об'єктом, а в ролі суб'єкта постає його свідомість. У ще більшій мірі врахування функціональних характеристик важливе при аналізі міжсуб'єктних відносин, кожна зі сторін яких володіє і свідомістю, і активністю.

Відносини між об'єктом та суб'єктом багатогранні. Вони охоплюють весь спектр відносин людини до світу. Ціннісне ставлення є одним з його аспектів. В ціннісному відношенні об'єкт цікавить суб'єкт настільки, наскільки відповідає меті, духовним і матеріальним потребам. Суб'єкт усвідомлює не самі по собі речі, а їх значущість для себе та суспільства. Для ціннісного ставлення як відображення важливості характерна відносність протилежності суб'єкта й об'єкта, їхню єдність. Це пояснюється тим, що ціннісне ставлення переживається, воно емоційно забарвлене. Пізнання пов'язане

передовсім з абстрактно-логічним мисленням, а ціннісне ставлення – з емоційно-вольовими механізмами людини. В процедурі оцінювання, вибору цілей та ідеалів яскраво виражена вибіркова активність суб'єкта, яка може включати інтуїтивні, ірраціональні моменти. Ціннісне ставлення можна розглядати як аспект єдиного, духовно-практичного процесу освоєння світу.

За результатами здійсненого дослідження напрошуються такі висновки:

1. Цінності мають об'єктивні підстави в багаторівневій природі людини. Цінності існують в рамках простору життєдіяльності людини і конкретної соціальної дійсності як вияв єдності людини зі світом.

2. Природа цінностей суб'єкт-об'єктна. Буття цінностей індивідуального суб'єкта системне. Цінності утворюють у свідомості суб'єкта активну систему, всередині якої, об'єднуючись в групи, структуризуються в певну ієрархію. Система цінностей регулює поведінку людини.

3. Відносини всередині системи цінностей детерміновані діалектикою цілей і засобів: існування цінностей-цілей і цінностей-засобів взаємозумовлене.

4. Цінності мають об'єктивні підстави в людській природі, людині властивий пошук надійних основ свого буття. Ціннісні прагнення особистості динамічні й суперечливі, вони базуються як на високих світоглядних орієнтирах, так і на повсякденних потребах. Цінності є віддзеркаленням людської природи у всій її повноті.

5. Цінності характеризують гармонійну включеність людини у світ. Світ цінностей існує реально як один з аспектів існування людини і навколишнього світу в цілому. Ціннісна реальність – це вияв ціннісного свідомості в соціо-природному бутті. Система цінностей суб'єкта і його діяльність знаходяться в діалектичній взаємодії, яка визначає практичну, соціальну реалізацію особистісного розвитку суб'єкта в процесі життя. Пізнання цінностей відіграє визначальну роль в еволюції системи цінностей індивідуального суб'єкта і проявляється у співвіднесенні його ціннісних пріоритетів з інтерсуб'єктивними цінностями соціуму.

6. Протиріччя ціннісних установок різних суспільств і соціальних верств зумовлюють необхідність пошуку спільних аксіологічних складових світового розвитку. Цьому може сприяти філософське дослідження природи й сутності цінностей на різних рівнях їхнього існування як фундаментальної характеристики соціального життя людини.

Наукова новизна дослідження полягає в наступному:

1. Обґрунтовано інтерсуб'єктивна природа цінностей, яка обумовлена суб'єкт-суб'єктивними відносинами. Ці відносини слугують основою для формування ціннісних орієнтирів, з якими суб'єкт, що пізнає цінності, співвідносить свої уявлення про навколишній світ. При цьому цінності органічно включені в світоглядну структуру особистості й відіграють важливу роль в забезпеченні відповідності між індивідуальним досвідом і універсаліями загальнолюдського, культурного досвіду.

2. Розкрито основні чинники еволюції системи цінностей: а) пізнавальна активність суб'єкта; б) співвіднесення ним ціннісних переваг з інтерсуб'єктивними цінностями світу. Співвіднесення суб'єктом власної оцінки предметів світу з інтерсуб'єктивним буттям цінностей є чинником, спрямованим на становлення його системи цінностей.

3. Визначено групи цінностей в ієрархії системи цінностей індивідуального суб'єкта. Підставою для групування є рівні взаємодії суб'єкта з навколишнім світом. В основі ієрархії лежать родові цінності, пізнавані суб'єктом на рівні роду, родини; центральним шаблоном ієрархії є соціальні цінності; вершину ієрархії складають екзистенційні цінності.

4. Виявлено зв'язки, які в системі цінностей відіграють організуючу і стабілізуючу роль. Ці зв'язки виникають на різних рівнях еволюції системи і вирішують специфічні завдання, характерні для даного етапу її розвитку. При становленні системи цінностей людини утворюються внутрішні й зовнішні, прямі й зворотні структурні зв'язки, зв'язки функціонування і розвитку. Необхідні та випадкові, дійсні та можливі, сталі та неусталені

зв'язки формуються в процесі подальшого розвитку системи, коли її структура ускладнюється.

5. Визначено особливості пізнання цінностей: 1) суб'єктивний характер процесу пізнання, який проявляється у набутті значущості предметів або явищ світу для людини; 2) співвіднесення суб'єктом власних ціннісних пріоритетів з інтерсуб'єктивним буттям цінностей.

Дослідження онтології цінностей індивідуального суб'єкта сприяє розумінню їхньої природи як інтерсуб'єктивної. Вивчення підстав інтерсуб'єктивності цінностей дозволило виявити динаміку в формуванні ціннісних орієнтирів людини. Ця динаміка проявляється у взаємодії з навколишнім світом. При цьому цінності у свідомості людини організуються в систему, яка задається соціокультурним контекстом і є інтегральним продуктом людської культури. В рамках індивідуально-особистісного буття цінності є детермінантами особистісного становлення, що впливають на еволюцію системи цінностей людини та її роль у формуванні світогляду.

Розгляд еволюції системи цінностей суб'єкта дозволив виявити специфіку її становлення та особливості розвитку. Зокрема, встановлено, що основними факторами формування цінностей в систему є пізнавальна активність суб'єкта і співвіднесення ним власної оцінки з інтерсуб'єктивним буттям цінностей. При цьому відзначена особлива роль системних зв'язків, що організують взаємодію між елементами системи – цінностями, котрі визначають можливість побудови ієрархії цінностей в системі. Наявність цих зв'язків свідчить про життєздатність системи цінностей, її мобільність і необмеженість з точки зору ступеня ускладнення внутрішньої організації. Їх стійкість визначає стійкість всієї системи цінностей людини. Чим стійкіше сформовані зв'язки всередині системи, тим вільніша й активніша взаємодія суб'єкта з навколишнім світом.

Еволюція системи цінностей відбувається в процесі пізнання людиною навколишнього світу. Пізнання цінностей має низку особливостей, які дозволяють відрекомендувати його важливим фактором розвитку системи цінностей людини. Ці особливості проявляються насамперед у цілепокладанні процесу пізнання цінностей. Метою пізнання є активна взаємодія людини з інтерсуб'єктивним світом цінностей для співвіднесення з ним власних ціннісних пріоритетів, у процесі чого в свідомості формується та чи інша цінність.

Таким чином, пізнання цінностей є організуючим фактором для формування системи цінностей людини, має істотне значення для визначення світоглядних установок особистості та умов її взаємодії з навколишнім світом. Пізнання цінностей, будучи невід'ємною частиною пізнання взагалі, має низку характерних рис. Насамперед це поетапне пізнання цінностей навколишнього світу, за допомогою якого відбувається об'єднання цінностей у групи і визначення їх місця в ієрархії системи.

Дослідження цінностей в їх системній організації спонукає до розуміння важливості розгляду праксеологічного аспекту еволюції системи цінностей людини. Вплив системи цінностей на діяльність людини часто є визначальним, проте це взаємний процес: з одного боку, діяльність людини значно впливає на формування і розвиток системи цінностей, з іншого боку, ціннісні орієнтири індивіда визначають вибір діяльності.

Велике значення при цьому відіграє соціальна практика людини. Спочатку це діяльність з освоєння навколишнього світу, в процесі якої ускладнення соціалізації сприяє розмаїттю ціннісної структури. Подальший розвиток людини, її інформаційно-пізнавальний зростання, суспільний і культурний розвиток призводять до поглиблення і ускладнення системи цінностей. Формування особистісних та професійних якостей людини за допомогою активної ціннісно-пізнавальної діяльності дозволяє не тільки розвинути свої творчі здібності, а й досягти вершин усвідомлення себе як соціально значущої особистості.

Виокремилися декілька перспективних напрямків для подальшого вивчення системного буття цінностей суб'єкта. Це проблема об'єктивності процесу формування цінностей в систему, визначення її онтологічного статусу в інтерсуб'єктивному світі цінностей соціуму. Ключове значення має співвіднесення ідеальної моделі системи, формованої соціумом, з ідеальною моделлю системи цінностей особистості.

Насамкінець слід зауважити, що сучасність не надто сприяє утвердженню гуманітарної думки. Комп'ютеризація гуманітарного знання постає тим шляхом, який призводить до збіднення, спрощення і втрати критичного і трагічного світовідчуття, до насаджування квантитативного, гедоністичного, примітивно-прагматичного і навіть суто бухгалтерського ставлення до основних чинників індивідуальної та надіндивідуальної життєдіяльності. Не випадково піднесення і утвердження гегемонії комп'ютера співпало із занепадом гуманітарного світобачення: саме завдяки комп'ютеру в свідомості сучасної людини дивовижним чином поєднуються неймовірна обізнаність та необізнаність, почуття всемогутності та невротичної невпевненості. Успіхи освіти і поширення знань парадоксальним чином поєднуються з фрагментацією, диверсифікацією, розчленуванням знань, обмеженістю системного сприйняття світу, втратою самої спроможності пересічної людської свідомості до цілісного, поліаспектного сприйняття дійсності.